

ЈОВАН ЧАЂЕНОВИЋ, Подгорица

ЛАЛИЋЕВИ „ЗНАКОВИ ПОРЕД ПУТА“
Дневничко-мемоарски записи

Последње године Лалићевог стваралаштва и живота обиљежавају књиге дневничко-мемоарске прозе које су настале у периоду сумрака југословенске идеје и распада југословенске државе. У последњим годинама живота писац је, у виду дневничких записа, преиспитивао свој живот, рад, идеје, циљеве, идеале своје и генерације којој је припадао. Све то је доводио у везу са савременом стварношћу, промишљао и биљежио у облику записа које су обухватиле двије књиге: *Прелазни период*, дневник посматрача, Београд, „Нолит“, 1988. и *Прутом по води*, Нови Сад, „Дневник“, 1992. У овим књигама изложио је своја запажања из многих области. Овдје ћемо приказати записе које смо сматрали занимљивим за пишчев духовни профит и за вријеме које је у овим минијатурама освијетлио.

У запису о писању дневника Лалић истиче више елемената. За њега је дневник својеврстан пишчев саговорник коме се исповиједа као искреном пријатељу. Циљ писања је спасавање нечега важног за будућност. И најзад, писац сматра да се не може изразити стварност доживљаја, мисли, осјећања онако како су се јавили у животу (171).¹ Колико год се трудио да се дневнику повјери, писац не може бити увијек искрен. И Лалић каже да у дневник не уписује своје „праве мисли“. „Само понекад, кад је мука била тешка, кад сам самим записивањем покушао да се растеретим или осветим, упала је по која искрена ријеч, то јест псовка“ (109). Писац се „жали дневнику“. „Само још ја обрађујем да ћу спасити нешто живо записима. Али кад погледам шта сам записао — друго је то, друкчије је, једва ако мало личи на оно што је некад било“ (171).

Фактор против којег писац покушава да се бори „моћнији је од свих других елемената и богова: вријеме! Што оно руши

¹ Бројке у згради означавају страницу књиге и годину када је запис настао.

ја обнављам и остављам — ко буде хтио да погледа, наћи ће бар неки траг...“ (226/7).

Прелазни период, дневник посматрача

Наслов књиге *Прелазни период* има иронично значење, јер ипак „прелазни период“ подразумијевао је савремену етапу друштвеног развитка наше земље, замишљени период кретања друштва од социјализма ка комунизму. Али након настанка кризе, а касније и пропасти социјалистичког система, овај термин у Јалићевој употреби добио је ироничну конотацију. „Прелазак се окренуо у повратак у капитализам. У разним записима Јалић је оцртао појам „прелазни период“, али га карактерише негативно, јер наш друштвени развитак у вријеме које политичари и историчари називају прелазним није испунио очекивања. У глобалном плану овај период писац оцјењује као кретање „корак напријед па два назад“ (348).

У овој књизи иронично су интонирани наслови прозних записа који личе на имена светитеља из црквеног календара. Али Јалићеви наслови немају јасну везу са текстовима које најављују и представљају промашај, зато их је аутор оправдано оставио у сљедећој књизи (*Прутом по води*).

У књизи *Прелазни период* писац је означавао дан и мјесец када су поједини записи настали, а није означио важнији елеменат — годину! Први текст носи временску ознаку 7. I (без године). Сљедећи прилози означени су временски, из њих није могуће сазнати које године су поједини записи настали и колико је временски распон од прве до посљедње забиљешке.

Записи су тематски, садржајно врло разноврсни. У њима писац говори о својим доживљајима, сјећањима, запажањима, о своме виђењу и разумијевању живота, друштва, савременика; понекад су то необични фрагменти из литературе, науке, филозофије, политике и других области.

Многи текстови из прве књиге записа односе се на револуцију, на њене актере, на друштвене односе и појаве, на понашање људи у различитим временима и околностима. На питање чиме је његову генерацију привукла револуција, писац наводи идеје о брисању вјерских, националних, имовинских и других разлика међу људима јер се сматрало да приватно власништво разара свијест комуниста (217). Али основно питање које је писац постављао у овим записима је: који су узроци довели до пропасти социјализма и пораза револуције, како је дошло до „квара“ у систему. У разним приликама писац је на ово питање давао различите одговоре, али га ниједан није задовољио, па је стално тражио и налазио нове узроке. Један од првих одговора гласи: у рату су најбољи револуционари погинули, па су остале ослабљене снаге за изградњу и одбрану новог друштва (213).

Поред тога, подвајања у друштву почела су да се стварају још у току рата, и то је био знак за почетак распада јединства.

Из мноштва одговора на основно питање које Лалића мучи могу се издвојити још неки, нпр. да су људи очекивали да „социјализам за кратко вријеме преобрати сиромаштво у богатство“ (246). Пажњу заслужује пишчево тврђење да је његова генерација прерано дигла устанак и да је револуција прерано побједила (275). Ова констатација о преурањеном дизању устанка подудара се са тезом која је имала много присталица на почетку рата 1941. године који су говорили да није вријеме за устанак, али оваква схватања многи су платили главом!

Иако наводи бројне узроке који су довели до пропасти, за разлику од Крлеже и других писаца, Лалић не спомиње тзв. „лијева скретања“ до којих је дошло на почетку револуције, ни послеријатно насиље које је спровођено при одузимању пољопривредних вишкова, приликом формирања сељачких радних задруга и др. Али у овим књигама постоје многи записи о неправдама и безакоњу које су власти и појединци чинили народу.

Лалић пише о партизанима, комунистима, радницима, сељацима, револуционарној интелигенцији, али не о грађанству, буржоазији јер их, каже, не познаје довољно, а и нема воље да се бави њиховим „ситним душицама и њиховим малим падовима“.

Велика пишчева брига и морална обавеза која је у овим текстовима дошла до изражаја била је да сачува сјећање на своје другове, школске и оне из револуције, из затвора, из књижевних борби. Ту обавезу осјећао је као саборац и писац, као да је тај задатак њему додијелила револуција (280). Хтио је макар спомињањем, ако не може ширим текстом, да се одужи малим борцима.

У првој књизи дневничких записа избјегавао је да спомиње имена негативних јунака, личности о којима је говорио критички, док у другој књизи (*Прутом по води*), која је касније објављена, наводи њихова имена у текстовима које је пренио из прве књиге. Тита такође не спомиње у првој књизи, док о њему врло критички говори у другој.

У објема књигама писац много говори о себи, излаже своја сјећања, размишљања, доживљаје, односе, коментарише лектури. Често говори о своме раду на књижевности, о својим погледима на разна књижевна питања, на бројне писце и дјела. Писац је, у ствари, централна личност ових дневничко-мемоарских медитативних записа, што је и природно с обзиром на карактер ове прозе.

Између прве и друге књиге постоје разлике у тематици које су условљене временом њиховог појављивања. У првој књизи (*Прелазни период*) изостављена је проблематика књижевних борби, сукоб реалиста са модернистима, као и критика модернизма, глобално и појединачно, писци и дјела. У овој књизи

готово се не спомиње ангажовање Партије против реалиста, што је наглашено у другој књизи (*Прутом по води*).

У првој књизи готово нема критике рада Савеза комуниста, његових организација, органа и појединаца, што је дошло до изражаја у другој књизи у којој је спорадично споменуто страдање комуниста на Голом отоку и у другим затворима широм земље.

Све то показује да је аутор у првој књизи био знатно опрезнији, обазривији, умјеренији приликом помалања својих критичких бодљи против власти и друштвеног система, док је у другој књизи дао маха својим критичким идејама и опсервацијама.

Књига *Прутом по води* урађена је по друкчијим принципима. Наслов сугерира идеју о узалудности писања, говорења, акције. У наслову писац даје својеврстан одговор на питање о значају књижевности на људе и догађаје, на политику и власт. У њој је изражена екепса о смислу литературе, о значају књижевности и њеног утицаја на народ. У одговору на питање зашто пише, које је сам поставио у биљешци на крају књиге, Лалић каже: „Писање је узалудни отпор против заборава, као што је медицина безнадан отпор болестима, а живљење узалудна борба против смрти“.

Дневничка грађа у овој књизи распоређена је по датумима и годинама од 1958. до 1991, написана је, дакле, у периоду од тридесет три године. За то вријеме писац није интензивно и систематски водио дневник, губио је повремено вољу и снагу за овај вид креативности. У другој књизи налази се велики број текстова из прве! Није јасно каква је била пишчева намјера да исте текстове објављује у двјема књигама сродног карактера и сличне концепције у малом временском размаку.

Пропадање

Лалић је пратио појаве, манифестације, деформације, револуције, распада земље, Партије, државе, народа, породице, морала... Загледан у прошлост, са горчином приказује садашњост, забринутост говори о будућности. Одавно нигдје не налази упоришта, нити тврду подлогу да на њу стане... На самом почетку књиге *Прутом по води* записује: „Више ништа не иде уз брдо но све низ брдо“ (12, 1958), исте године пише синтагму „наша независност“ под наводницима!

Годинама тражи узроке пропасти, биљежи тренутне мисли и закључке, па их временом мијења, налази друге, нове узроке. Најчешће кривицу види код непријатеља револуције, противника комунизма. То је буржоазија и њени „продукти“, религије, спољњи непријатељи и др. Међу производе буржоаске класе, домаће и стране, убраја модерне књижевнике и умјетнике који

разарају „тековине револуције“. Поред споменутих, писма исцрпе низ узрока који су се јавили у самом покрету и који су га изнутра разорили. Понекад се враћа у историју, полази од свјетске сцене која је утицала на домаћу. „Наш усуд је била октобарска револуција и оно што јој је претходило“ (397, 1990).

Наша револуција је поникла у граду, медитира Лалић у радионицама и фабрикама, али у урбаној средини није могла да се развије, размахне, па је изашла у села и планине и тамо је побједила непријатеље. И поново се вратила у градове и заразила се болестима против којих није калемљена, ту је изгубила снагу (303, 1985).

Сукоб са Информбироом довео је до великог потреса у земљи и до страдања народа. Сукоб комуниста, прво на међународном, па на домаћем плану, био је највећа помоћ и поклон непријатељима комунизма (423, 1991). Због тога је југословенска политика морала да се приклони Западу и да му прави уступци (272, 1985). Тада је узела маха похлепа за стицањем материјалних добара.

Након пет година Лалић налази нове узроке пропасти нашег друштвеног система и државе, као што су заосталост на почетку, притисак католичке цркве, Ције, нове фазе њемачког империјализма и др. (394, 1990). У факторе који су допринијели слабљењу комунизма Лалић убраја и неке умјетничке правце и њихову естетику чији је симбол Попин „коњ са осам ногу“. Томе додаје: „Били смо се демобилисали, удембелили, убиједили једни друге да има неко коме је посао да о томе води бригу“ (437, 1991). Значи ли то да је требало помоћу пресије држати земљу на окупу и сузбијати модерне правце у књижевности?

Један од узрока пропасти био је у руководству земље, Партије и државе, али то Лалић врло касно записује, а сигурно рано увиђа, односно прихвата као реалност. Поводом чувеног Титовог Писма (1973) Лалић биљежи: „Надао сам се од Писма да ће подмладити склеротичну Партију, али се та нада изјалови“. То је изгледа била његова посљедња вјера у опоравак друштва помоћу партије на власти. Сљедеће године биљежи тоном сатиричне пјесме Мајаковског, да се одржавају узалудни састанци, скупови политичара: „Још један конгрес послје ових конгреса, а на њему исти конгресмени“ (171, 1974).

Лалићев гњев због стања у земљи избија до кључања 1983. године. Израз тога нерасположења је саркастични запис који се заснива на губљење сваке наде. Роботи које нам је „директор оставио у рукавима партијским, државним, републичким, општинским“ иако пјевају „да са твога пута не скренемо“, врло су несложни „као ракова дјеца“ или „рогови у врећи“. „Оштри рогови, цијепа се врећа на све стране“ (231, 1983). Дакле, несложни роботи пјевају о јединственом путу! Каква иронија!

Лалић пише да неслога раздира нашу земљу одавно, још од прије рата, у првој Југославији. За ту мисао налази потврду

у архиви Марка Даковића у којој се говори о „заосталој и несложној земљи раздираној вјековима од три свађалачке религије и четири неизљечиве мегаломаније“. Писац изједначује разорну улогу наших религија у духу симетрије и равнотеже, и не каже које су и чије су „четири мегаломаније“. Даковићево разочарење у прву Југославију помогло је Лалићу да лакше поднесе пораз своје генерације у другој Југославији (260, 1985).

Као илустрацију неслоге и раздора писац наводи однос неких књижевника према заједничкој држави и југословенској идеји. Као уредник у Нолиту тражио је од појединих хрватских књижевника да напишу портрете истакнутих хрватских писаца југословенског значаја, као што су Назор, Горан, Мажуранић, Шеноа и др. И тужно констатује да нико у Загребу није хтио да учествује у овом издавачком подухвату! На сличан одзив наишао је и у Љубљани када је тражио сараднике за писање о словеначким писцима. То је код њега изазвало сумњу да се у међунационалним односима „нешто кува“. У то га је убрзо увјерио Крлежин потпис на Декларацији о хрватском књижевном језику (273, 1985).

Говорећи о подјелама у Црној Гори, каже да су се јавиле још од давних времена, у новије вријеме само се настављају и продужавају (171, 1974). Због тога се пита: „Има ли наде да ће овај — осветама и пизмама — поцијепани народнић икад постасти нешто више но крпљевина поцијепана племенским завистима?“ (208, 1981).

Посљедњих година Лалић као да се мири са поразом, интензивно размишља, не само о његовим узроцима, него и о посљедицама за будућност. Боји се повратка на најгоре периоде наше историје. Констатује да су комунисти изгубили на слободним изборима у Словенији и Хрватској. Изражава страх да ће у сјеверозападним републикама превагу одијети оне снаге које стреме повратку под заставу Аустрије, да ће наша браћа поново да се сврстају у регimente које су у првом свјетском рату избиле на Колубару и на Тару! (396, 1990).

Послије пада комунизма писац види кризу антикомунизма који се хранио мржњом, пропагандом и борбом против социјализма. Али крах реалног социјализма, сматра Лалић, не даје легитимацију капиталистичком систему, не чини га, са хуманог становишта, прихватљивим (425, 1991). Сматра да капитализам на Западу није омиљен систем како су га на Истоку многи замишљали и представљали, зато му непрекидно пружају отпор просвећене елите. (443, 1991).

Страх, пресија, неслобода

У дневнику писац се жали на пресију коју на писце реалистичке оријентације врши руководство београдске партијске

организације. Положај писца реалиста погоршала је подршка коју су им пружили неки руски писци, што је квалификовано као опасност од повезивања наших писаца са совјетском политиком. Такво гледање партијског руководства на групу писаца око „Савременика“ код Лалића је изазвало страх што се испољава од првих записа у дневнику (18, 1958). Лалић конкретно и сликовито приказује тај притисак коме су били изложени писци: М. Богдановић, М. Јурковић, Б. Ђопић, Т. Младенозић, Ч. Миндеровић, М. Ољача, Е. Кош и др. Партија се мијешала у изборе писаца, у додјелу награда, у састав делегација и др. Овакав положај писаца Лалић је тешко подносио јер није имао куда натраг у Црну Гору из које је дошао надајући се да ће наћи „једини спас од свемоћи републичких буздована“, зато се трудио да се не замјери моћнима у Београду. Нарочито га је љутило то што су му противници ометали да објави наручене текстове, неке редакције су му одбијале прилоге, као и Ђопићу, Костићу, Кошу због њихове наводне проруске оријентације! (28/9, 1995). Ипак, у гравноме граду му нијесу сметали да објави низ романа, а 1959. године добио је истакнуту награду за књижевност.

Година преокрета у животу многих наших писаца, па и Лалића, била је 1948. када је дошло до дубоког расцјепа у Партији, па и међу писцима. Лалић се са чуђењем пита како су неки писци грађанског поријекла ту годину доживјели као да је ослобођење од партијске тортуре. Према једном запису Исидора Секулић је поручила Зоговићу да више нема грађанске куражи да му се јавља. Међутим, Десанка Максимовић га је посјећивала док је био у немилости излажући се непријатностима од стране полиције. Лалић биљежи да „годинама, деценијама Зоговић се, из оправданих разлога, није усуђивао да из града изађе сам, а друштва није имао“ (217, 1981). Правде ради, треба рећи да је Зоговић у току својих „пет минута“ утјеривао другима страх у кости о чему постоје бројна свједочења писаца и других стваралаца.

У својим записима Лалић медитира о потреби ширења слободe, каже да ни „ослободилачка борба, па ни борба за социјализам, не би требало да буде вођена уз помоћ паса и ловаца, бичева, вјешала и менгела. Слобода је нешто живо и цијело: ако је убијеш за једне, убио си је за друге...“. „Страх преобрази слободу у неслободу, у претварање и лагарију“ (70/71, 1965).

Најдрастичнији примјери неслободe, које Лалић наводи, односе се на доживљаје сужњева на Голом отоку. Записао је више примјера страдања ибеоваца и нечовјечних поступака логорских власти и појединих затвореника. На крају једног записа о страдању ибеоваца Лалић је додао: „Какав Кафка!... Наши су га давно превазишли — не писци, него полицајци“ (87, 1966).

Поводом Херценовог текста о примјени тортуре у царској Русији, Лалић додаје да „наши кнежеви, краљеви и властодр-

шци никад нијесу ни помислили да укину или нечим ограниче тортуру. Жалосно је што се ни Титови комунисти и удбаши не би могли похвалити да су тортуру ублажили, но су је, напротив, обогатили с неколико проналазака“ (286/7, 1985).

Лалић свједочи о страху писаца, учесника у револуцији. За Ђопића, са којим је друговао, каже „да се страха нахватао“. Тај страх се у њему нагомилао због објављивања сатиричних дјела као што су *Јеретичка прича*, *Избор друга Сократа* и др. Ђопић је, каже Лалић, пророчански предвидио долазак „црних коњаника“ (195/6, 1979).

На више мјеста Лалић са завишћу говори о другим писцима који су у својим дјелима испољили храброст коју други нијесу имали. За роман о Голом отоку Антонија Исаковића, Лалић пише: „За дивљење је како је смио. . . Ја такву или сличну књигу, иако сам понекад желио, нијесам смио написати, јер би моји весели земљаци потрчали да ме гурну тигровима. . . да ме вежу за срамни стуб, поплују и каменују“ (220, 1982).

Дакле, једна од тачака Лалићевог неслагања са влашћу је слобода изражавања. Он се противио прећуткивању злочина који су учињени у току другог свјетског рата, наводно, да се не би разбуктавале страсти. Залагао се да се пише објективно, да се истирија не крије и не забрањује (53, 1963). Слично је мислио о слободи умјетничке критике (134, 1970).

Према Лалићевом биљежењу, многи људи су били свјесни друштвених токова који су водили нашу земљу у пропаст, али „нијесу могли, смјели о тим стварима ни о другим ништа рећи“ (295, 1986). И даље: „Сви омо били принудно слијепи и уђуткани. . .“ (388, 1990).

Овлаш о диктатору

У периоду од 1960. до 1988. године Лалић је спомињао Тита врло ријетко, и то у негативном контексту, Тешко је било вјеровати да ће обазриви писац записати неку критичку мисао којом би се оскрнавио идол и божанство револуције које је деценијама било дивинизовано. У првом запису издалека негира Јосипа Броза помоћу анегдоте о Денису, сиракушком тирјанину, који је затварао своје поданике који нијесу хвалили његове пјесме. Лалић додаје анегдоти: „Наш Денис, срећом, не пише стихове“ (31, 1960). У причи уз име предсједника писац додаје атрибут тиранин, што се касније понавља у неким записима.

Писац иронично коментарише Титов говор у коме је рекао да Савез комуниста треба тако изградити да народ у њему види свога учитеља. У чему учитеља, пита се Лалић и додаје: „У постављању прислушкивача или у ломљењу вратова најближим сарадницима?“ (82, 1966). Нашавши се на супротној страни од Савеза комуниста, у кампањи за изградњу маузолеја на Ловће-

ну, Лалић приговара Титу што је стајао иза Одбора за подизање маузолеја. „Зато су били тако одлучни и отпорни према разлозима“, (односи се на чланове Одбора).

Негативан однос према Титу Лалић испољава још у неким записима. Као што су Аргонаути, по легенди, напустили Херкула, јер је брод Арго одбио да га носи због велике (Херкулове) тежине, требало је, пише Лалић, да црногорски партизани напусте „великог љубитеља часовника, затних предмета и којешта јер је био тежи од других. Тежи је и данас, кад је већ одавно мртав, јер — голему је школу оставио“ (343, 1987).

Прије ове јетке критике Титове улоге у вођењу земље Лалић је иронично примијетио: „Најзад, памет!... Доста је било хвалисања, декламовања, заклињања да се не скрене с правог пута. Дошло је вријеме да се погледа стварности у очи и да се упита куд пут води“. То је било 1986. године, а тада је већ било касно за мијењање правца пловидбе!

Огрезло у самозадовољству и слијепој привржености вођи, неспособно да критички процијени положај државе, југословенско руководство се заложило да Титу издејствује Нобелову награду за мир. Образложење предлога било је повјерено Владимиру Дедијеру који је написао мамутско образложење. Не чекајући коначан исход, а будући увјерено у Титову свемоћ, министарство пошта је израдило пригодну маркицу са ликом Тита нобеловца! Лалић коментарише: „Кад би се питали југословенски поштари, они би знали коме би награду дали“ (247, 1984).

Лалић је доста шкрто писао о Јосипу Брозу, није говорио о битним темама, као што је стварање нових нација, издвајање покрајина на једној страни и њихово претварање у државе, доношење Устава из 1974. године, стање на Косову и друга питања која су постала главни узроци дестабилизације државе. Лалићева критика била је периферна и узгредна, а осим тога — неблаговремена!

Искрице о Голом отоку

Лалић није шире писао о Ибеу, о великом страдању ухапшених. Основни узрок његова ћутања о овој теми био је велики страх од могућих посљедица и велика осјетљивост власти у третирању ове тематике. Али он није био равнодушан према страдању његових другова, сабораца, комуниста, у чему је видио још један елеменат пропасти земље. Кад су прошле ове опасности, писац је понешто записао као критичку мисао, али је актуелност ове тематике била увелико прошла.

У првом запису из 1966. године говори о „мученицима“ са Голог отока који су били обољели од болести берибери и о нечовјечном реаговању управе логора након сазнања о ширењу

болести. На крају записа Лалић понавља раније записан узвик: „Какав Кафка!“ (86, 1966).

Као илустрацију безакоња и цинизма писац наводи причу о своме пријатељу кога је позвао командант логора у канцеларију и „умјесто саслушања и уобичајеног спрдачења“, дао му чашу ракије! И када је затвореник изашао, „каменовали су га криминалци из Босне, доведени да тамане комунисте...“. Лалић наводи казивање Ника Павића како су га на Голом отоку приморавали да шамара Петра Комненића, а када је одбио, нашли су другога да бије обојицу. „Тако су они, примјећује писац, комунисте, прво — борце, интелектуалце, развлашћене функционере „постављали на четири ноге“ 291, 1985).

У логорски амбијент Лалић је оцртао врховног полицајца Ђећа Стефановића који је од овога друга, предратног робијаша, тражио да пореди овај социјалистички затвор са оним из „бивше Југославије“! И сломљени сужањ је рекао да је овај новији лакши! (352, 1988).

Лалић биљежи како голооточка стварност прелази у литературу, у романе. У запису о *Трену два А. Исаковића* каже: „То у свари није књига него страва сачињена од разголићених људских перверзија... човјек једва чека да тај сплет змија избаци из руку и из мисли“. Дубоко је био разочаран и озлојеђен што су комунисти на власти испољили толико бруталности и несојлука према ухапшеним комунистима у логору и што су лотораши страдали, не од четника и окупатора, него од стојих дојучерашњих сабораца! У ранијем периоду Лалићева приповједачка визура била је тако подешена да приказује четнике као злочинце, а комунисте као узорне јунаке. Сада му се то пореметило јер је сукоб међу комунистима био жесток и безобзиран, тако да је раније класне подјеле и борбе бацио у засјенак.

Негативни јунаци

Лалић је био осјетљив човјек са врло развијеним критичким односом према друштвеним појавама, процесима и личностима. Припадао је револуционарном покрету чије је идеје бранио књигама и јавним радом. У томе периоду за њега су били позитивни јунаци борци за социјализам, а негативни припадници буржоазије, сарадници окупатора и др. Касније, у вријеме раскола у међународном комунистичком покрету и у нашем друштву, јавља се друга велика супротност, и Лалић није више критичан само према једној страни. Главни негативни ликови у посљедњим књигама су представници власти, удбовци, режимски писци и др.

Он није могао да прихвати и оправда терор који су комунисти на власти или они у полицији вршили над осумњиченим и оптуженим за припадност Ибеу. Та борба против Ибеа изба-

дивала је на површину бескрупулозне насилнике који су учинили много зла не само окривљенима и сумњивима него и њиховим породицама и родбини. Поред тога, неки су пљачкали ухапшене или на други начин на њиховој несрећи стицали богатство или каријеру. Лалић наводи и приказује неморална дјела и поступке неких припадника Удбе према окривљеним комунистима и њиховим пријатељима, док не спомиње њихове раније злочине према тзв. буржоазији, четницима и њиховим породицама.

Портрети негативних јунака, дати у скици, из редова полиције су Саво Јоксимовић, „убица комуниста“, Добрашин З., мучитељ жена информбироваца кога су прозвали „свети Јован Крститељ“, Божо Јанковић, „чудовиште из которског затвора“, В. Зечевић, шеф Удбе у Колашину и др.

Идеолошке супротности се преносе на терен књижевности гдје долази до сукоба реалиста и модерниста. И у Лалићевим записима писци су приказани диференцирано. Међу негативним ликовима спомиње се Давичо коме је Лалић у овим записима дао највише простора, затим Крлежа због осиног, надметног односа („понаша се као носорог“), због антицрногорског става и лакејског удварања Титу на кога је негативно утицао. Међу негативцима је Петар Шегедин, „неизлечиви хрватски шовиниста“, сликар Коњевић који је за вријеме окупације поздравео мађарску власт послије покоља српског народа у Новом Саду и околини и др.

Ови и други негативци у Лалићевим биљешкама, као ни позитивни ликови, нијесу дати потпуније, чак ни у скици. Писац је само повукао по једну или двије црте на њиховом лику које их морално карактеришу.

Али главни негативци у Лалићевој литератури и у његовим записима о револуцији и о друштвеној стварности су четници. Писац се живо сјећа времена Ноба и улоге четника, главних својих противника. Биљежи злодјела која су чинили као покрет, војска, идеологија и појединци. Било им је, каже у једном запису, прерано да пођу у борбу против окупатора, али су се журили да ликују над заробљеним партизанима. Писац не каже зашто! (98/9, 1967).

Када је у записима о четницима ријеч, и послије много година након њиховог пораза, и могло би се рећи, истребљења, интересантан је један запис. Након масакра који су партизани извршили над четницима на Крнову, у томе окршају, и послије њега, убијено је много четника, а погинуо је само један партизан? Из тога догађаја Лалић је забиљежио једну епизоду са моралном поентом. Према њој партизани су заробили петнаест четника из Зете који су били напљачкали много разних (непотребних) ствари. Попис ствари извршен је са циљем крајње компромитације четника, не само њиховог морала, него и обичне памети. Опљачкане ствари су, прича даље наратор, поставили пред сваког заробљеника, као мали „пазар“ за сликање.

И тако поређане фотограф је хтио да „овјековјечи“! Али неки свјестан и далековид борац то је онемогућио уз образложење: „Зар да свако дозна какве су погани Црногорци“! Литерарни „обрт“ је у томе што је писац тобоже хтио да сачува „образ“ четницима посредством свога позитивног јунака, а у ствари их још више срозава да су покрали: празне флаше, кутлаче, женске чарале, тегле с туршијама, потковице и сл.

Све у свему: човјек је животиња

У великом броју записа садржано је разочарење у човјека као људску врсту. До краја живота писац се изражавао нпр. о четницима као оличењу нељудске феле! Затим се окреће против људи на власти, против политичара, писаца, буржуја и др. Уопштено говорећи, у Лалићевим записима далеко је више негативних него позитивних ликова. Пишчев суд о човјеку уопште погоршан је последице сукоба наше земље са Ибеом и након формирања логора за Стаљинове присталице! Његово нерасположење повећавали су руководећи комунисти који су се, на књижевном плану, ставили на страну модерниста против писца реалиста које су сатјерали на маргину књижевног живота. Ту је Лалић изгубио свако поштовање за „живе комунисте“ и представнике „власти радничке класе“.

До закључка да је човјек близак животињи Лалић је дошао посредством негативних ликова, у првом реду четника, али и комуниста који су се све више удаљавали од идеологије покрета. Сличну мисао, али не толико генерализовану, могао је наћи и код Марка Миљанова, код Његоша и неких других писаца. Поређујући човјека са мајмуном, међедом, свињом, псом, крокодилком, уопште са марвом, писац има у виду човјеков индивидуализам, себичности, особењаштво, саможивост, невођење бриге о другима, о колективу на чему је инсистирала идеологија којој је Лалић припадао. Полазећи од научне констатације да је живот постао „индивидуалистичан“, Лалић каже да би тачније било рећи да је постао „ближи животињском“ (7, 1958).

Писац цитира Барела: „Многа животињска друштва, уско организована, откривају само строги индивидуализам — (живе) једно поред другог често егоистички и такорећи равнодушно према групи без које ипак не могу“. У томе циљу наводи параболу о псу луталици који је неочекивано дошао у пишчево двориште „независан, поносног држања“, па је неочекивано и отишао. Једном је нагазио на свјеж малтер и оставио „аутограм“ као писац на свој рукопис. Судбина овога пса и писца, каже Лалић, „доста је слична, и слава им је подједнако привремена и случајна, ограничена, плитка и ништа“ (451, 1991).

Са индивидуализмом писац повезује појаву наших „шовинизама, подјела, лидера, фирера, барјака, амблема, парола и прокламација“ (398, 1990).

Човјек није успио да заведе ред у природи, у хаосу живих бића и ланчаног прождирања јер ово „двоного биће није савладало нагоне које је донијело из четвороножних стадијума... род на брзину поправљених мајмуна остаје и даље издијељен и завађен“ (166, 1974). Човјек као „поправљени мајмун“ је Лалићева стилска формула којом изражава своје разочарење у човјека. „Могло би се рећи да људи „на брзину поправљени мајмуни“ нијесу осјетно поправљени. Прије ће бити да су непоправљиви, јер времена је било довољно и потребе за хитњу није било, а ништа се није учинило“ (229, 1982).

Писац снажно наглашава разочарење у људе у које је некад полагао велике наде. „Тешко нам је да пристанемо на истину да су људи, у које наде полагамо, — у ствари глупе и себичне животиње доживотно подјармљене нагонима секса и хљеба“ (182, 1975).

Полазећи од човјекове биолошке структуре, која га је, донекле, одвојила од животиње, Лалић сажето излаже нечију теорију о три ступња човјевих можданих функција: најстарији је пе-комплекс, млађи лимбички систем и најмлађи мождана кора у којој се материја преображава у свијест. Ту настаје интуиција, критичка анализа, човјекове замисли и надахнуће. Ако најстарија функција пе-комплекс, нарасте и заузме мјесто новијим слојевима, човјек остаје на нивоу крокодила без могућности остварења замисли и надахнућа, а то се догађа (400, 1990).

Највећа разлика између човјека и животиње, на којој Лалић инсистира је у области морала. У моралним схватањима, сматра писац, „већа је разлика између човјека и човјека него између човјека и пса“ (136, 1970). Моралну отупљеност људи Лалић објашњава њиховом себичношћу, прождрљивошћу, безобзирношћу према другима, што илуструје конкретним примјерима (173, 1974).

Постоје људи са кратким, оперативним памћењем у које Лалић убраја тзв. успјешне људе: „менадере, бизнисмене, политичаре, диктаторе, оне што намјерно забораве мајку, оца, браћу, млађу и старију, и више се не сјећају како боли кад се удари. Тај неће пјесме написати, ни за неким туговати“ (215, 1981).

Ову проблематику писац завршава суморном констатацијом да „овај свијет није грађен за пјеснике и осјетљивце но за крокодиле и курјаке, за међеде, хијене и гавранове“ (444, 1991).

Лалићева теза о човјеку животињи не спада у његов поглед на свијет, прије ће бити да је изречена у тренуцима афекта и разочарења у појединце, у многе људе, па је свој гњев проширио на врсту, што је у противречности са Лалићем идеологом, поборником изградње социјалистичког друштва и са Ла-

лићем писцем хуманистом који је у својим дјелима створио низ позитивних ликова који се боре и жртвују за идеале хуманизма.

Лалићево схватање индивидуализма и колективизма изискује посебно разматрање, али на први поглед оно је противречно. С једне стране у правцу колективизма усмјерава га комунистички покрет, коме је припадао и чију је идеологију рано усвојио и у њој се формирао; али у правцу индивидуализма усмјерава га позив писца и књижевно стваралаштво које је настало на принципу особеног, индивидуалног, непоновљивог погледа на свијет и субјективног израза.

Суморни доживљај Запада

Лалић је критиковао југословенску политику која се, након избијања сукоба са Информбироом, све више приближавала Западу. Чинило му се да се том преоријентацијом праве уступци капитализму против кога је подигнута револуција. То је имало утицаја на унутрашње снаге у земљи, па се пружила прилика домаћој буржоазији која најприје даје од себе гласа у модерној књижевности. Највећа снага и највиши домет капитализма је Америка о којој је Лалић забиљежио више неповољних запажања и оцјена. Америци је дао низ негативних одређења, као што у неслобода, агресивност према малим народима, доминација лажи, свемоћ новца, недемократска умјетност, превага елитизма, деформација начина живота и др. САД је као велика сила себична у одбрани својих интереса у односу према малим земљама које не воде политику по америчкој вољи. Реганов министар Шулц лупао је шаком по столу нашега „поглавице“ у Београду што нијесу изручили палестинског терористу. Лалић каже да САД хоће да од наше земље направе „пса-трагача“. Горак и сликовит је запис о америчком кажњавању Панама: „Америка прогута Панаму као вук магарца, облизну се, очисти канџе, без крвавих слика и згражања“ (386, 1989). О америчкој нетолеранцији према туђем мишљењу као познатој карактеристици Американаца (сенатор Фулбрајт), Лалић наводи критичка мишљења истакнутих личности из те земље. Други аутор каже да ни у једној другој земљи нема „мање независности и мање праве слободе“ (99, 167).

Западне земље су ухватиле многе државе у своје финансијске мреже, дају им високе зајмове, па их уцјењују и, помоћу разних смицалица, заглибљују у још већу економску зависност. Међу те задужене земље спада и наша, па Лалић не вјерује у спољњу независност Југославије (386, 1989). Поред тога, западне земље на дужи рок воде политику разарања социјалистичких земаља, центри свјетске моћи су нашли „низ формула да расточе усправни блок комунизма. За сваку земљу друкчија формула“ (389, 1990).

У вези са неограниченом влашћу новца у С А Д Лалић записује: „Борба свемоћи новца — хришћанска, егалистичка, комунистичка — као да се током времена затупила, изокренула и постала контрапродуктивна“ (199/200, 1979). Велика моћ новца доприноси стварању криминалног духа који влада у америчком друштву (201, 1980).

У овим разматрањима писац велику пажњу поклања култури, умјетности, књижевности нагласивши разоран утицај који та (пот)култура врши на народ и омладину. Писац сматра да је та култура производ изопаченог стања духа и продукт ратова које је Америка водила на разним странама. Политика коју Американци воде у култури штетна је и за њихову књижевност и народ. Тако је било могуће да, под доминацијом „елитизма, искључивости и хегемонизма новије америчке критике“ класични писац Џек Лондон буде потиснут и заборављен у својој земљи, јер не одговара укусу и назорима владајуће критике. Игнорисана је цјелокупна књижевност која је блиска доњим слојевима друштва, критика се њоме не бави, а издавачи не штампају таква дјела (100, 1967).

Али оно што је, по Лалићевом мишљењу, најнегативније је џез. Писац не анализује џез као друштвену, естетску појаву, него га априори одбацује уз најцрње квалификације! Лалићеви записи о овоме виду културе настали су давно и имају облике прошлог времена и старих схватања. „Модернизам, џез, урлатори, игре с бацакањем и дражењем секса — све је то у ствари притисак и укидање вишег психичког живота. . . то је одбљесак ратова које воде Американци — час у Кореји, час у Вијетнаму, час уопште у свијету којем непрестано пријете својом атомском бомбом. . . Као што су аутомати они што пале џунгле вијетнамске, тако су и ови што урлају. . .“ (91, 1967).

Након четврт вијека Лалић још оштрије критикује и одбацује америчко културно стваралаштво. „Деценијама ме збуњује, прогони америчка џезистика, дркацијска, најзад и филмска премоћ, превласт, монополизам, окупација са екрана“ (417, 1990). Писац наводи мишљење Драгоша Калајића који се такође врло критички изражава о овој агресивној култури и цитира француског писца Монтерлана који каже: „Једино је америчкој нацији пошло за руком да снизи интелигенцију, моралност и квалитет човека на скоро целој површини Земље, што није виђено откад постоји ова планета. Ја оптужујем САД за непрекидни злочин против човечанства. . .“ (418, 1990).

Лалић се позива на схватања и других западних аутора из области филма који критички оцјењују учинак америчких филмских компанија чија су дјела усмјерена „против европске цивилизације“. Тако су, по Лалићевим ријечима, у једном периоду, велики амерички писци сумњичени од ФБИ, полиција их је пратила и о њима водила досијеа. То је уништило друштвено ангажовање писца у С А Д, одвратио их је страх од одго-

ворности да се баве друштвеном тематиком, што је оцијењено као „велика трагедија америчке књижевности“ (101, 1967).

Ова култура, сматра Лалић, врши негативан утицај на нашу умјетност и стваралаштво, на нашу омладину. О томе говори један његов запис из 1960. године. Наши критичари, пише Лалић, прихватају америчке критеријуме и хвале писце дисиденте без обзира на њихове умјетничке домете (232, 1983).

Можда Лалић претјерује када тврди да заслуга за брзо модернизовање наших умјетности припада шефу СИА Е. Далсу који је давао доларе за одређене циљеве (263, 1985). Јер, тешко је вјеровати да се један умјетнички правац, који је дошао до изражаја у разним врстама стваралаштва, може преносити, инако за његово прихватање не постоје друштвени, културни, психифилтрирати посредством полиције, обавјештајне службе и новца ако за његово прихватање не постоје друштвени, културни психолошки и други услови.

Иако је Лалићева критика капиталистичког Запада, у првом реду С А Д, у великој мјери производ комунистичког пропагандног програма и погледа на свијет, она има и трајнија, реалнија, демократска обиљежја, па су се цитиране негативности те велике земље у посљедње вријеме испољиле у политици, медијској кампањи и војном притиску на нашу земљу и на српски народ. Зато ови Лалићеве Записи представљају антиципацију стања и најновијег времена.

Сукоб реалиста и модерниста

У Лалићевим записима честе су таме из књижевног живота, а нарочито из проблематике сукоба реалиста са модернистима који су били окупљени, први око часописа „Савременик“, а други око „Дела“. Те борбе Лалић је дубоко доживљавао и у њима активно учествовао. У записима приказује поједине тренутке борбе која се водила и на партијским састанцима у присуству представника виших партијских форума. Ангажовање Партије на страни модерниста Лалић је доживљавао као велику неправду и осуђивао га као појаву јер се Партија окренула против својих старих сљедбеника. Сматрао је да је „нова партијска политика“ у умјетности спровођена недемократским средствима (434, 1991).

Од почетка дневника, од 1958. године, писац приказује спорове реалиста са модернистима и мијешање СКЈ у тај сукоб. У оквиру тога фронта вођен је спор Драгана Јеремића са Данилом Кишом, што је нашло видног израза у њиховим полемичким књигама (Кишова *Час анатомије* и Јеремићева *Нарцис без лица*). Лалић је био на Јеремићевој страни јер је мислио да је открио Кишов плагијат, и да је био у праву (185/6, 1975). По Лалићевом суду, Јеремић је широко образложио теоријски рад о

оригиналности и плагијату Д. Киша, због чега је дошао под удар модерниста. „Прогоне га чопоративно и упорно, кљуцају га злобно, ниско, а нико жив да му помогне“ (228, 1982). Лалић је замјерао Кишу што је у књизи *Час анатомије* изједначио нацистичке и Стаљинове логоре и тиме дао паралелу између нацизма и комунизма! (191, 1978).

О спорним питањима са модернистима Лалић наводи мишљења истакнутих умјетника са Запада, нпр. „Што је гнуснији свијет, то апстрактнија постаје умјетност, док срећнији свијет фаворизује реалистичку умјетност“ (Пол Кле). На основу овога става Лалић закључује да се „нашем реализму лоше пише“ (223, 1982). Такође наводи мисао шведског писца Јохансена који каже да је „тенденција потребна умјетности“, да је она „кичма сваке књиге, док она не застари, кад тенденција обично губи значај“. По мишљењу шведског писца, треба његовати тенденцију, „она је храна умјетности“ (436, 1991).

Тражећи узроке опредјељења Партије против реалиста, Лалић налази један, не много увјерљив разлог, сматра да „хајка против реализма и социјалистичког реализма“ има за циљ да се читалачка публика лиши алтернативе и да се натјера да чита „натегнуте ребусе и одгонета сувишне загонетке које смишљају докоњаци“ (195, 1979). И када се помоћу критичарске рекламе, пише Лалић, него модернистичко дјело лансира као откриће, па му се још и награда додијели (нпр. роман Витомила Зупана у Београду), убрзо наступи хлађење, па ћутање и заборав (214, 1981). Према томе, не може се никаквим средствима одржати у јавности дјело које то не заслужује по својим књижевним квалитетима.

И Лалић је био увјерен да без помоћи политичара модернисти не би однијели побједу у спору *Дело — Савременик*, да је у основи партијске интервенције био политички сукоб са СССР-ом. Он говори о отпору таквој партијској политици у стваралаштву који су пружили сликари, музичари, писци, зато су им долазили „мисионари нових схватања, политички ауторитети из централног комитета“. Отпори умјетника реалиста, пише Лалић, трајали су више од двадесет година (134/5, 1970).

Лалић је непрестано поређивао своје радове са дјелима других наших и страних писаца и умјетника, па је о своме стваралаштву долазио до одређених, често неповољних закључака. Послије гледања Фелинијевог филма (1975) написао је изузетну аутокритичку опаску: „То је реализам истинитији од нашег деформисаног политиком и идеологијом. Ми који смо били инфичирани пристрасношћу бораца, тешко да ћемо моћи да створимо нешто довољно објективно“ (182, 1975). У томе је благотворност утицаја писаца једних на друге и снага примјера, поређења са стваралаштвом других. Писац који то увиђа и отворен је према утицајима има услове да се развија и да усавршава свој књижевни израз.

Оно што Лалић признаје модернимистима, и што и сам наглашава као потребу, је захтјев за слободом стваралаштва без мјешања других у пишеви рад. Залаже се за право писца да појаве приказује онако како их види. Тиме се наш писац приближава модерној естетици.

За своје схватање реализма Лалић је нашао потврду у изјави Хенрија Мура који каже да „девет десетина човековог живота чини разум“ (82, 1966). Музичар Стјепан Шулек одбацује савремену модерну музику коју чине „такозвани авангардисти, слѣдбеници секте *Musica viva*, истраживачи нових надземних и подземних звукова (углавном електричари), осим тога конкретисти“ (313/4, 1986). На питање зашто се не угледа на своје ученике, композитор Шулек је одговорио да дјела из друге руке немају вредност оригинала. „Трагично је за младе што, са психологијом знатижељних мајмуна, примају највеће увозне лудости и испаде“ (56, 1963). Сличном закључку воде Лалићеви наводи из текста Растка Петровића који модерну поезију доводи у везу са пјесниковом „истуреном доњом вилицом“, или са његовом „разрокошћу“! (356/7, 1988).

Борбу модерниста против реалиста Лалић види и као освету представника „сврпнуте класе и борбених ларпурлартиста какве Европа прије није познавала... Хајци су се придружили повлашћени комунисти из салона и мерцедеса, који у ствари не читају ни оно што хвале као ни оно што нападају...“ (267, 1985).

У одговору на приговоре које модернисти упућују реалистима о завичајности и провинцијалности њихове поетике, Лалић наводи став Волкота да су „највећи пјесници остали... провинцијски у својој везаности за средину“ и наводи примјере Шекспира, Џојса, Борхеса и др. (234, 1983).

У записима Лалић се више пута враћао полемици са модернимистима, ту борбу је приказао више на идеолошком него на теоријском плану. Читав тај спор праћен је партијским притисцима и пријетњама, интригама појединих писаца и сумњичењима политичког карактера. У спору Лалић се држао више идеолошке аргументације, а на теоријском плану није прихватао нове струје у умјетности, зато је заједно са реалистима изгубио спор. Поред тога, погрешно је оцијенио дјела неких модерних писаца, нпр. Попе, Киша и др. Али као стваралац, он је, у великој мјери задовољио критеријуме модерне умјетности.

Елементи поетике

Лалић биљежи мисао да писцу смета субјективизам, завичајност да би објективно могао да представи људе, догађаје, крајеве. „Неке ствари боље видиш пролазећи кроз туђе село, слушајући туђу причу, гледајући туђе слике, гдје те не заслепљују уски интереси и узбуђења везана за њих“ (59, 1964). Зна-

чи, интерес смета објективности причања и писања. Али се у туђим губе друге вриједности: мотивација, љубав и познавање предмета. Завичај је, дакле, за писца, са становишта тематике, судбинско одређење и ограничење. Узалуд је Растко Петровић, по Лалићевом запису, питао Андрића да ли мисли да причама о фратрима и хаџијама прави лературу која ће интересовати Европу двадесет првог вијека (283, 1985). Овакво питање, каже Лалић, поставља се и другим писцима, али они не могу да напусте своје јунаке, теме и средине да би се свидјели другима.

Лалић развија, илуструје и документује тезу о умјетничком стваралаштву као *освети*. У приказу на једну ружну скулптуру наводи нечију мисао: „Умјетник који је то направио мора да је врашки ружан и зато киван на природу. Највећи таленти у умјетности обично су били кивни на некога, због нечега — без тога не би ништа започели“ (13). Сличну мисао изразио је 1958. године у запису: „Главнина Ничеових дјела представља плодове Ничеове патолошке мржње против Вагнера. . . Доста има сличних примјера који наводе на мисао да су умјетности поља ниских приватних обрачуна, лудачке страсти, љубоморе и зависти“ (409, 1990).

Ако одбацимо тезу о ружноћи аутора, а задржимо ону о мржњи, и то примијенимо на самога писца, доћи ћемо до помисли да је Лалићева аутобиографска црта претворена у тезу, пишчева исповијест — тотова формула. Лалић је био киван на четнике, о њима је цијелог вијека писао са великом мржњом која га је тјерала да их прикаже ружније него сама природа и историја.

У једном запису каже се да „политичка ангажованост угрожава кавалитет литерарног и умјетничког дјела. . . јер постаје проповијед, предикаоница, платформа, морал“ (384, 1989). Ова мисао писцу је била веома важна јер се односила и на његово стваралаштво.

Поводом Одисејевог поштеног става према противнику Ајанту, Лалић за себе каже да не може да се уздигне изнад презира свога непријатеља који је „банална зихерашка кукавица и шпекулант“ (318, 1986).

Покушавајући да објасни суштину књижевног стваралаштва, Лалић је записао: „Писање је нешто слично аматерској спелеологији. Привлачи нас доњи свијет, спуштамо се да привиримо и послушњемо шта то кркла у тим доњим лабораторијама. Повратак отуда није баш сигуран“ (386, 1989).

Код њега се јавља мисао о писању као о бјежању од стварности, од невремена, „осим писања немам другог начина да се сакријем од стварности и њене истине“ (400, 1990).

У вези са Флоберовом мишљу према којој је циљ умјетности да „дјелује попут природе, то јест да наводи на дубока размишљања“, Лалић примјећује да Флоберова карактеристика велике умјетности може да задовољи мали број дјела највећих

југословенских писаца (332, 1986). Овдје се он мири са чињеницом да у своме стваралаштву не испуњава Флоберов циљ коме није ни тежио: „Нама другима је вазда било прече нешто друго“.

Хоће ли преживјети

У овим књигама Лалић је дао мноштво разноврсних података о себи, свом књижевном раду, о условима у којима је настајало његово дјело од самих почетака бављења књижевношћу. Истражујући узроке, подстицаје за своје рано одређење за књижевни рад, враћа се у доба дјетињства, присјећа се љворечког гуслара који је „дизао у звијезде и спуштао на земљу Страхимића Бана“. Подстицај се можда крије у његовој раној лектури (Леонид Андрејев, Горки, Андрић и др). Како је рано остао без мајке, био је принуђен да измишља приче да би забавио малог брата. Затим, на дугачком путу од куће до школе испредао је приче школским друговима, причао је као Шехерезада робијашима приче у колашинском затвору.

Најважнији Лалићев циљ писања на почетку био је да уздигне револуционарну генерацију, епоху и социјалистички друштвени систем, а затим да прикаже у ружном свјетлу четништво. Циљ писања Лалић је формулисао да „кажњава зликовце“. Истина у посљедњем периоду рада приказао је и негативне ликове из револуционарног покрета, сликао је њихова злодјела у рату и послеје ослобођења, али највише у доба Ибеа. Књижевни рад Лалић је схватао као наставак револуционарне борбе књижевним средствима, зато у својим књигама „кажњава зликовце“ у имагинарном свијету.

Као Његош, Марко Миљанов и неки други старији писци, хтио је да сачува од заборава ликове јунака, пале борце у револуцији, хероје јер је имао у виду разоран ток времена. Писање о добрим људима схватао је као њихово дизање из мртвих. И краљ Никола је споменуо задатак пјесника да „не да својим јунацима да умиру по два пута“.

Писац објашњава зашто је револуција била његова литерарна преокупација. Мислио је, како каже, да та занесењачка ослободилачко-утопистичка авантура узастопних успјеха и неуспјеха заслужује да буде приказана и може да буде занимљива бар колико борба за женку или за власт, или за добитак“.

У записима објашњава зашто се држао једне тематике: добро познаје материју, учествовао је у догађајима, учинило му се да ову тематику нико други неће обрадити. Дакле, навео је готово исте разлоге као и Марко Миљанов за писање дјела *Племе Кучи у народној причи и пјесми*. Писац изражава двоструки страх од заборава, да се не забораве ликови револуционара, бораца који заслужују вјечити спомен и да се сачува од забора-

ва његово књижевно дјело, а самим тим и личност ауторова.

Каже да је избјегавао љубавне теме и сцене да не би падао у кич јер је то подручје описивано безброј пута. Избјегавао је, каже, „љубавне заплете, брачне троуглове, прељубе и љубоморе“, иако је због тога лишио своје приче „привлачне хране“ за читаоце (283/4, 1985).

Видно је изразио страх од будућности, од времена. Најстрах испољава у записима од 1960. године. Двије деценије касније говори о тјескоби, угрожености, каже да је „заборав страшна ствар. Мали број људи је знао да постојимо, па нас и они губе из вида и пуштају да нестанемо још ово мало док смо живи“ (199, 1980). Вјероватно писац има у виду своју генерацију писаца која је била идеолошки ангажована у борби за реалистичке принципе у књижевности.

Писац ипак изражава наду у трајање свога дјела у будућности, иако је сматрао да то дјело није сасвим у складу са новим тенденцијама у књижевности. „Моје дјело има шансе да ме надживи иако није ни модерно, ни морбидно, ни урбано, ни гротескно, чак ни флексибилно — није ништа од онога што се данас тражи и хвали“ (34). Дакле, упркос ненаклоњеном времену његовим ђудима, Лалић вјерује у трајност свога дјела, али наводи елементе и квалитете који ће његово дјело одржавати да не потоне.

Понекад, у тренуцима сумњи и незадовољства собом и својим стваралаштвом, и наљућен негативним судом критичара, Лалић је испољавао разочарење позивом писца и резултатима које је остварио. Био је осјетљив на негативну критику, па је, поводом једног непоновљеног приказа на неко његово дјело, записао: „Ко то мене натоциља да пишем приче, те да мангути критичарски вуку моје поштено име по прљавим новинама?“ (358). И у овом случају мали повод изазвао је јаку пишчеву реакцију. Нашавши се у туробном расположењу при крају живота што не може успјешно да заврши причу криминалне садржине, разочарано каже: „Требало је да научим други занат“ (408).

. . .

Лалићеви дневничко-медитативни записи освјетљавају његов лик, приказују његове мисли, идеје, преокупације, одржавају његове реакције на догађаје, освјетљавају његове немире и патње због рушења идеала, стварности на коју није могао да утиче. Они представљају његов духовни портрет, приказују његов поглед на свијет, његове доживљаје и разумијевање стварности. Ту је назначена његова филозофија, етика, естетика, поезика. Ови записи показују да је он стваралац и мислилац претежено једне епохе и једне идеологије и да не прихвата тековине другог времена и поријекла.

Записи имају велики значај за објашњавање његових дјела, нарочито оних која су настала у вријеме када је писао ове текстове. Они кореспондирају особито са посљедњим његовим романима. Из ових биљежака појављује се један мудри, умни и трагични писац великог формата.

Jovan Čabrenović

»SINGS BY THE ROAD« OF MIHAILO LALIĆ
Chronicles and memoirs

— Summary —

The last years of Lalić's work are characterized by chronicles and memoirs written in the period of decline and disintegration of Yugoslavia. Those were the years when the writer looked backwards at the life, work, ideas and goals both his own and the generation he belonged to. All this was viewed in connection with reality. Having examined and thought out all this he wrote it down in the form of fragmentary prose. This prose contains numerous observations and opinions about social, scientific and literary life. This paper deals with the topics the author considered characteristic for his spiritual profile and the time he described in these miniatures.